УДК 81`34

А.Ә. Бәдртдинова

МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАС КҮРЕНЕШЕ БУЛАРАК ТАТАР ТЕЛЕ СӨЙЛӘШЛӘРЕНЕҢ АВАЗ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В этой статье раскрывается утверждение о том, что звуковая система языка является культурной ценностью народа и для достижения цели показаны примеры использования текстов народных песен при изучении языковых особенностей диалектов – форм существования языка – национально-культурного достояния народа. Народные песни являются ценным источником исследований для специалистов разных направлений: фольклористов, музыковедов, этнографов. В них кроме лексического богатства диалектов отражаются и звуковые особенности. В исследовании рассматриваются песни кряшенских татар, чатских татар, омских татар, татар, проживающих в Мамадышском районе, собранные во время экспедиций, организованных ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ в последние годы.

Ключевые слова: кряшенский говор, мамадышский говор, чатский говор, тевризский говор, ʒ-еканье, оканье, эпентеза.

In the article, folk songs are analyzed as sources of research of the sound features of the dialects of the Tatar language. Folk songs are a valuable source of research for specialists in various fields: folklorists, musicologists, etc., whose texts can also be used by dialectologists in their works. In some of them, in addition to the lexical richness of dialects, sound features are also reflected. The study examines the songs of the Kryashen Tatars, Chat Tatars, Omsk Tatars, Tatars living in the Mamadysh district, collected during expeditions organized by the G. Ibragimov Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in recent years.

Keywords: Kryashen dialect, Mamadysh dialect, Chat dialect, Tevriz dialect, ʒ-ekanye, okanye, epenthesis.

Тел – аралашу коралы булу белән бергә, халыкның милли-мәдәни мирасы да. Мәгълүм булганча, сөйләм оешуда иң беренче мөһим рольне авазлар башкара, тел сөйләмдә авазлар ярдәмендә материальләшә. Аралашу коралы буларак телне гамәлгә ашыру өчен авазлар хезмәт итүен исәпкә алганда, телнең фонетик системасын халыкның милли-мәдәни мирасы дип санау раслана.

Әлеге мәкаләдә татар теленең авазлар системасы милли-мәдәни мирас буларак карала. Татар теленең төп өч диалектка бүленгәнлеге мәгълүм. Әлеге диалектлар үз эчендә сөйләшләргә һәм аннан да кечкенәрәк төркемнәргә – урынчылыкларга бүленә. Татар теленең һәр диалектында, һәр сөйләшендә, урынчылыгында гамәлдә булган авазлар – алар, чыннан да, халыкның байлыгы, зур хәзинәсе. Диалекталь фонетик үзенчәлекләргә мөнәсәбәттә халыкның авазлар системасын

барлык тулылыгында милли-мәдәни мирас дип раслауның нигезендә әнә шуның әһәмиятен ассызыклау ята.

Дисперс яшәүче халкыбызга хас булган аһәңнәрнең әдәби татар теленнән аермасын билгеләү, билгеле бер төбәк халкына гына хас булган үзенчәлекләрне ачыклау һәм өйрәнүдә төп тикшерену объекты – халык сөйләме. Теге яисә бу як сөйләме өчен характерлы билгеләрне, аермаларны күзәтеп, аларның кыйммәтен бәяләү өчен халык сөйләменә игътибар итәбез. Билгеле булганча, халык авыз иҗаты һәм диалекталь сөйләм тыгыз бәйләнештә яши. Ә инде диалект сөйләменең аваз үзенчәлекләрен фәнни тикшергәндә халык авыз иҗаты үрнәкләре мөһим чыганак ролен үти. Авазларны өйрәнгәндә диалект сөйләме иң кызыклы һәм катлаулы өйрәнү объектларының берсе булып тора, чөнки диалектларның авазлар системасына күпвариантлылык хас [Юсупов, 2012, б. 191]. Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештыра килгән комплекслы фәнни экспедицияләр вакытында диалектологлар соңгы елларда сораулыклар белән эшләү алымын файдалана башладылар. Сораулыклар – телдә иң еш очрый торган квазиомонимнарны үз эченә алган, алдан әзерләнгән сораулар. Әлеге сораулыклар ярдәмендә телчеләр шушы як сөйләменә хас үзенчәлекләрне билгеләделәр. Әмма фәнни тикшерену вакытында, сораулыкларга җаваплар яздырганда информантлар кайвакыт әдәби телгә якын итеп, дөрес итеп сөйләшергә тырышалар, шуңа күрә әлеге метод телнең теге яки бу төбәккә хас авазлар системасын бәяләүдә объектив картинаны бирми. Ә менә фольклор әсәрен бәян иткәндә информант, борынгыдан килгән гадәт буенча, ата-бабасыннан бу әсәрне ничек ишеткән булса, шул рәвешендә җиткерә. Информант теленнән беренчел, дөрес формасында язып алынган әсәрләр нигезендә халык сөйләменең фонетик яңгырашын өйрәнүдә объектив нәтиҗәләргә килү җәһәтеннән, без үзебезнең тикшеренүләребездә халык иҗаты әсәрләренә мөрәҗәгать итәбез. Авазлар үзенчәлеген караганда, татар халык җырларына мөрәҗәгать итү дә отышлы алым. Фольклорчы галимнәребез бик хаклы билгеләгәнчә, «Җырлар – халыкның мәдәни һәм рухи байлыгы. Халык җырының хискә, мәгънәгә бай нәфис сүзләре һәм гамьгә, дәрткә бай тылсымлы музыкасы халыкның рухи бөтенлеген һәм тиңдәшсез талант иясе булуын раслый, татарларның җыр хәзинәсендә чал тарих авазлары да, бүгенге көннәр аһәңе дә тирән булып уелган» [Мөхәммәтҗанова, 2022, б. 114].

Максатыбызга ярашлы рәвештә, тикшеренүебезнең өйрәнү объекты буларак җырларны куллану өч төрле юл белән башкарыла ала: беренчесе, тел белгече үзе информантлардан яздырып ала һәм анализлый, диктофонга яздырылган җыр текстларына анализ ясаганда, сөйләмдәге авазларны ишетеп алып («тотып алып») фиксацияли һәм интерпретацияли, ягъни төрен билгели, аныклый; икенчесе, диалектологлар, җыр белгечләре, халык авыз иҗатын өйрәнүчеләр, этнографлар хезмәтләреннән карый, өйрәнә; һәм өченче ысул, халык

ансамбльләре чыгышларындагы җырларны, башка массакүләм чаралардан җыелган материалларны туплап, өйрәнеп, нәтиҗә ясаганда куллана. Төрле чыганакларга мөрәҗәгать итү анализ вакытында объективлыкка ирешүне тәэмин итә.

Мәкаләбездә диалектологлар, тел һәм музыка белгечләре, һәм, әлбәттә, фольклорчы галимнәр хезмәтләрендәге материаллар, төрле урыннарда – сәхнә, радио, телевидение аша яңгыраган халык җырлары һ.б. кулланылды. Фәнни төгәллек максатыннан мисаллар, диалектология фәнендә кабул ителгән транскрипциядә бирелде.

Диалектологларның хезмәтләрендә җыр текстлары еш очрый. Мәсәлән, Ф.С. Баязитованың мамадыш сөйләше тел үзенчәлекләре турында язылган мәкаләсендә җыр текстлары сөйләм үрнәкләре буларак бирелгән:

/änä[1] *kilä aftamabil*
töjägän:är perännek
ajɤrɤlɤşu minutɤna
menä kilep teräldek ...
par atlarnɤ ʒiktem i ʒaratɤp
kilgän ʒullarɤbɤzɢa la qaratɤp
bezlär kildek sezlärgä i ʒaratɤp
sezlär qalɤrsɤz mikän lä ʒaratɤp/

Әнә килә автомобиль,
Төягәннәр перәннек.
Аерылышу минутына
Менә килеп терәлдек...
Пар атларны җиктем и җаратып,
Килгән җулларыбызга ла каратып.
Безләр килдек сезләргә и җаратып
Сезләр калырсыз микән лә җаратып

[Баязитова, 2017, б. 122].

Бу җырда татар теленең урта диалекты вәкилләре булган мамадыш сөйләшен йөртүче татарлар сөйләменә хас үзенчәлекләр / *töjägän:är/, /ʒaratɤp/, /ʒullarɤbɤzɢa/, /qaratɤp/, /qalɤrsɤz/ төягәннәр, җаратып, җулларыбызга, каратып, калырсыз* сүзләрендә очрый. Сөйләм үрнәгендә урта диалектның төп билгеләре булган *җ*лаштыру */ʒaratɤp/, /ʒullarɤbɤzɢa/ җаратып, җулларыбызга* сүзләрендә бар. /ö/ авазын дөрес итеп, ирен авазы итеп әйтү очрагы теркәлгән, бу яктан урта диалект көнбатыш диалектка каршы куела, билгеле булганча, көнбатыш диалектта күп очракта /ö/ авазы иренсезләштереп /e/, /i/ авазы белән алыштырып әйтелә, мәсәлән: мамадыш сөйләшендәге җырдагы */töjägän:är/ төягәннәр* сүзе, көнбатыш диалектта */ti(e) jägän:är/ ти(е)ягәннәр* вариантында кулланыла [Рамазанова, 2008,

---

[1] Транскрипция монда һәм алдагы текстларда авторлар язганча бирелде. Билгеләр МФА системасыннан алынды.

б. 10]. Тирән тел арты /q/ авазы бу мисалдагы */qaratɤp/, /qalɤrsɤz/ каратып, калырсыз* сүзләрендә көнбатыш диалект вәкилләре сөйләмендә тел арты /k/ авазы белән әйтелә: */karatɤp/, /kalɤrsɤz/ каратып, калырсыз.* Җырда рус теленнән кергән *пряник* сүзен */perännek/ перәннек* формасында үзләштергәндә, татар теленең әдәби теленә һәм диасистемасына хас булган алынма сүзләрдә ике тартык арасына сузык өстәлү – эпинтеза күренеше бар.

Диалектолог Д.Б. Рамазанова хезмәтләрендә дә сөйләм үрнәкләре буларак җыр текстлары бирелгән. Мәсәлән, пермь сөйләшенә багышланган мәкаләсендә түбәндәге үрнәк бар:

/ʒɤrlɤjɢ äle, ʒɤrlɤjɢ äle,
ʒɤrlamɤj tormɤjɢ äle.
čäčkä kebek jäş ɢömörne
buşqa uzdɤrmɤjɢ äle
qaşɤŋ qara küzeŋ kük
ciŋa sülär süzem küp
sülär idem süzläremne
sine kürgän kičem juq/

Җырлыйк әле, җырлыйк әле,
Җырламый тормыйк әле.
Чәчкә кебек яшь гомерне
Юкка уздырмыйк әле.
Кашың кара күзең күк,
Сиңа сүләр сүзем күп.
Сүләр идем сүзләремне
Сине күргән кичем юк

[Рамазанова, 2017, б. 222, б. 225].

Монда */ɢömörne/ гөмөрне* сүзендә пермь сөйләшендә /ö/ авазын әдәби телдәгечә әйтү, иренләшү гармониясе дә күренә. Бу яктан пермь сөйләшендәге әйтелеш урта диалект, әдәби телнең орфоэпик нормаларына туры килә. Мисалда пермь сөйләшенең тагын бер үзенчәлеге – /öj/ дифтонгын монофтонглаштырып, әдәби телдәге */söjlär/ сөйләр* сүзен */sülär/ сүләр* дип әйтү очрагы да чагылыш тапкан [Рамазанова, 2008, б. 185].

Сөйләм үрнәге булган җыр текстлары тел белгече А.Җ. Хөсәенованың мамадыш сөйләше үзенчәлекләренә багышланган мәкаләсендә дә бирелгән:

/ʒɤrlɤj-ʒɤrlɤj ʒonnar erlik
monda ömä disennär
bolarda ömä ikän dip
kürşelär dä kersennär…
aq ajlapqɤčlar tekterdek inde qarasɤ tuldɤ
bezneŋ jaşle ɢümerebez şulaj räχättä uzdɤ
urta kirmän kolχozɤnda qaz ömäse digännär
ömä qarap qajtɤjq dijep qazannar da kilgännär

Җырлый-җырлый җоннар эрлик
Монда өмә дисеннәр
Боларда өмә икән дип
Күршеләр дә керсеннәр...
Ак алъяпкычлар тектердек инде карасы тулды
Безнең яшьле гөмеребез шулай рәхәттә узды
Урта Кирмән колхозында каз өмәсе дигәннәр
Өмә карап кайтыйк диеп казаннар да килгәннәр
[Хөсәенова, 2017, б. 144].

Диалектолог хезмәтендә бирелгән сөйләм үрнәкләрендә *җ*лаштыру: /*ʒonnar*/ *җоннар* сүзе әдәби телдә /*jonnar*/ *йоннар* вариантында кулланыла, /*ɢümerebez*/ *гүмеребез* сүзе әдәби телдә /*ɢömerebez*/ *гөмеребез* формасында норма буларак кабул ителгән.

Керәшен татарлары җырларында да *җ*лаштыру һәрвакыт диярлек саклана һәм гадәттә гел шулай башкарыла, (гади сөйләмдә генә түгел). Мәсәлән, «Бас әле станокка» җырында:

/*bas äle ɤstanokka ɤstannarɤ ɤstanda*
sezneŋ öʃen genä ʒäşim
şuşɤ tatarɤstanda/.

Бас әле ыстанокка ыстаннары ыстанда
Сезнең өчен генә җәшим
Шушы Татарыстанда.

Бу очракта *җ*лаштыру күренеше /*ʒäşim*/ *җәшим* сүзендә күренә, бу сүз әдәби телдә /*jäşim*/ *йәшим* була, эпентеза һәм протеза күренешләре дә бар: /*tatarɤstan*/, /*ɤstanok*/, /*ɤstan*/ *татарыстан, ыстанок, ыстан. Җ*лаштыру – керәшен татарлары сөйләшләренең төп билгеләреннән берсе. Керәшеннәрнең «Кәвәл авылы көе», «Париж» җырларында да шулай:

/*suda balɤq ʒözäder lä ...*
böten dönʒanɤŋ nurɤ ...
qara küzeŋä qarasam
ʒörägem ʒana minem;
at östendä bik küp ʒördem appaɢɤm
qajɤş dilbegä totɤp
bu dönʒada bik küp ʒördem appaʒɤm
qajɢɤ χäsrät belän/.

Суда балык җөзәдер лә...
Бөтен дөнҗаның нуры...
Кара күзеңә карасам,
Җөрәгем җана минем.
Ат өстендә бик күп җөрдем, аппагым,
Каеш дилбегә тотып.
Бу дөнҗада бик-күп җөрдем, аппагым,
Кайгы хәсрәт белән.

Бу җырларда *җ*лаштыру очраклары түбәндәге сүзләрдә очрый: */ʒözäder/, /dönʒanɣŋ/, /ʒörägem/, /ʒana/, /ʒördem/ җөзәдер, дөнҗаның, җөрәгем, җана, җөрдем* әдәби телдәге вариантлары: */jözäder/, /dönjanɣŋ/, /jörägem/, /jana/, /jördem/ йөзәдер, дөньяның, йөрәгем, яна, йөрдем.*

Мишәр татарлары җырларында да аваз үзенчәлекләре саклана. Мәсәлән, «Сүгән яр» җыры. Җырның исемендә үк /öj/ дифтонгының монофтонглашуы чагыла: */sügän/ сүгән.*

/estäl eslärendä ike kasä
berse şäkär bulsa berse bal
jeget matur bulsaŋ sü ike jar
berse sɣrχau bulsa berse sau…
bijek tau başɣnda äj ʒilmilčä
äjlänäder ʒillär timinčä
ačta tiräzäŋne min kilminčä
jatlarnɣ sejärseŋ belminčä
qarɣj urmannarnɣŋ urtasɣnda
tuqɣrannar ʁɣna ɣjasɣ…
jar süminčä tormi dinjasɣ/.

Естәл есләрендә ике касә –
Берсе шәкәр булса, берсе бал.
Егет, матур булсаң, сү ике яр,
Берсе сырхау булса, берсе сау.
Биек тау башында әй җилмилчә,
Әйләнәдер җилләр тиминчә
Ятларны сеярсең белминчә
Карый урманнарның уртасында
Тукыраннар гына ыясы...
Яр сүминчә торми динйасы.

Әдәби телдә */östäl/, /öslärendä/, /söj/, /täräzäŋne/, /söjärseŋ/, /ojasɣ/, /tormɣj/, /dönjasɣ/ өстәл, өсләрендә, сөй, тәрәзәңне, сөярсең, оясы, тормый, дөньясы* вариантында кулланылган сүзләр җырда көнбатыш (мишәр) диалекттагы кебек көйләп әйтелә: */estäl/, /eslärendä/, / sü/, /tiräzäŋne/, /sejärseŋ/, /ɣjasɣ/, /tormi/, /dinjasɣ/ естәл, есләрендә, сү, тирәзәңне, сейәрсең, ыйасы, торми, динийасы.* Бу мисалларда әдәби телдәге /öj/ дифтонгының, монофтонглашып, /ü/ авазы белән әйтелү */söj/, /sü/, сөй, сү, /söjärseŋ/, /sejärseŋ/ сөярсең, сеярсең, /söjminčä/, /süminčä/ сөйминчә, сүминчә* очраклары бар. /ɣj/ кушымчасының – /i/ авазы белән */tormɣj/ ~ /tormi/ тормый, торми* /ö/ авазының /e/, /i/ авазлары белән алышынуы: */estäl/, /eslärendä/, /dinjasɣ/ естәл, есләрендә, динйасы;* /i/ авазының /ä/ белән чиратлашуы */şäkär/ ~ /şikär/ шәкәр, шикәр; /tiräzäŋne/ ~ /täräzäŋne/ тирәзәңне, тәрәзәңне;* /o/ авазының кыскартылуы /ɣjasɣ/ ~ /ojasɣ/ *ыясы ~ оясы* очраклары чагылыш тапкан. Бу яктан көнбатыш диалект әдәби телгә каршы куела.

Җырларны тикшерүче музыка белгечләре дә сөйләшләрдәге җырларның текстларын биргәндә, еш кына аваз үзенчәлекләрен саклап язалар. Мәсәлән, Новосибирск өлкәсе Колыван районында яшәүче чат татарларыннан Н. Х. Нургаянова түбәндәге җырны язып алган:

/dostɤm alma dostɤm χörmä
dostɤm quraj jeläge
dostɤm dostɤqta jäʒjek
betmäs doneja kiräge…
tüter-tüter tütänä
su bujɤnda büdänä
büdänäneŋ jäme juq
bɤjɤl jäjneŋ majɤ juq
ufalardan alɤp qajttɤm
asɤlmalu zur köske
jaqtɤ joltɤstar söngönče
ujlap jattɤm men sezte/

Достым – алма, достым – хөрмә,
Достым – курай йеләге
Достым, достыкта йәшийек,
Бетмәс дөнейа кирәге...
Түтер-түтер түтәнә,
Су буенда бүдәнә.
Бүдәнәнең яме юк,
Быел йәйнең яме юк.
Уфалардан алып кайттым
Асылмалы зур көске
[Нургаянова, 2018, б. 436, 476].

Биредә чат татарлары теленә хас *й*лаштыру очрагы [Булатова, 2016, б. 213] */jeläge/*, */jäjneŋ/ йеләге, йәйнең* сүзләрендә чагылыш таба, әдәби телдә бу сүзләр болай яңгырый: */ʒiläge/, /ʒäjneŋ/ җиләге, җәйнең*. Шулай ук бу җырда әдәби телдәге */dustɤm/ дустым* сүзе чат татарлары телендә очраган *о*лаштыру үзенчәлеге белән әйтелә: */dostɤm/ достым* [Бәдртдинова, 2019, б. 2].

Шушы ук кагыйдәгә буйсынуны, ягъни җыр текстында фонетик үзенчәлекләрне саклап бирүне фольклорчы галимнәр хезмәтләрендә дә еш очратырга мөмкин [Миннуллин, Мухаметзянова, Рогачев, 2020, с. 5–11;]. Болай эшләү халык иҗаты әсәренең кыйммәтен тагын да арттыра төшә. Халык җырларының аваз үзенчәлекләрен өйрәнү мисалында халыкның телен генә түгел, аның тарихи үткән юлын да күзалларга мөмкинлек туа [Мухаметзянова, Миннуллин, 2021, с. 5–14].

Музыка белгече Н.М. Шәрифуллинаның Омск татарлары җырларын анализлаган мәкаләсендә дә шул як татарларына хас үзенчәлекләр бар:

/bezneŋ illär qajsɤ jaqta
almas item küsemne

očɤqanɤ koşlarnɤŋ artɤnnan
äjter item süzemne
bezneŋ illär qajsɤ jaqta
almas idem küsemne
saɢɤnamɤ saɢɤnam tuɢanɤ ilem
qajtɤr item ilemä/

Безнең илләр кайсы якта,
Алмас итем күсемне.
Очыканы кошларның артыннан
Өйтер итем сүземне.
Безнең илләр кайсы якта,
Алмас идем күсемне.
Сагынам, сагынам, туганы илем,
Кайтыр итем илемә
[Шарифуллина, 2015, с. 277].

Әдәби телдә яңгырау тартык белән әйтелә торган сүзләрне саңгырау тартык белән алыштырып сөйләүгә мисаллар: */item/, /küsemne/ итем, күсемне* сүзләре әдәби телдә */idem/, /küzemne/ идем, күземне* вариантында кабул ителгән. Татар теленең көнчыгыш диалектында төп закончалыкларның берсе – саңгырау тартыкларның яңгырау тартыклардан өстенлеге [Хисамов, 2013, б. 336].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, сөйләмне төзүче авазлар җырны тыңлаучыга җиткерүгә хезмәт итә. Көе белән башкарылган җыр, ихтыярсыз авазлар аһәңе булып яңгырау барышында, сөйләмдәге төп үзенчәлекләрне саклый, борын-борыннан килә торган традициягә ияреп, информант җырны үзгәртмичә башкара. Мондый иҗатка фонетик яктан игътибар бирү, төрле төбәк кешеләренә хас җырларны тикшерү барышында халык сөйләменең искиткеч зур хәзинә, зур байлык булуы дәлилләнә. Җыр текстлары – диалектларның аваз системасын тикшергәндә кыйммәтле чыганак, ә авазлар системасы нечкәлекләрен өйрәнү аша халыкның тарихын тергезергә, аның элек-электән килә торган уңай традицияләрен ачыкларга һ.б. зур мөмкинлекләр туа. Алга таба да авазларны халыкның матди булмаган байлыгы сыйфатында өйрәнүдә әлеге мәкаләбездә кулланылган ысулга мөрәҗәгать итүнең перспективалары шактый зур булуны искәртү дә дөрес булыр.

Әдәбият

Бадртдинова А.А. Система вокализма говоров татарских сел Колыванского района Новосибирской области (по материалам экспедиции 2017-го года) [Электронный ресурс] // Мир науки. Социология, филология, культурология. 2019. № 1. URL: https://sfk-mn.ru/PDF/05FLSK119.pdf (дата обращения: 29.06.2022.)

Баязитова Ф.С. Гасырларны кичкән йолалар (Җирле сөйләш текстлары ясылыгында) // Милли-мәдәни мирасыбыз: Мамадыш. Казан, 2017. Б. 103–136.

Булатова М.Р. Томск татарларының тел үзенчәлекләре һәм рухи мәдәнияте // Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан, 2016. Б. 209–276.

Миннуллин К.М., Мухаметзянова Л.Х., Рогачев В.И. Взаимосвязи в фольклорно-эпическом наследии татар и мордвы-каратаев (на примере фольклорной лексики) // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: Эпосоведение. 2020. № 4 (20). С. 5–11.

Мухаметзянова Л.Х., Миннуллин К.М. Общие традиции в эпосе и семантике обряда сорэн у татар // Эпосоведение. 2021. № 4 (24). С. 5–14.

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Җыр жанрында такмаклар: төрләре һәм функцияләре // Фәнни Татарстан. 2022. № 1 (33). С. 114–119.

Нургаянова Н.Х. Этномузыкальные традиции татар Новосибирской области // Милли-мәдәни мирасыбыз: Новосибирск өлкәсе татарлары. Казан, 2018. 427–468 б.

Рамазанова Д.Б. Мишәр диалекты // Татар халык сөйләшләре. Икенче китап. Казан, 2008. Б. 4–10.

Рамазанова Д.Б. Пермь сөйләше // Татар халык сөйләшләре. Беренче китап. Казан, 2008. Б. 179–211.

Рамазанова Д.Б. Тол буендагы тел бизәкләре. Барда төбәге татарлары сөйләше // Милли-мәдәни мирасыбыз: Пермь татарлары. Барда. Казан, 2017. Б. 67–230.

Хисамов О.Р. Об итогах экспедиции к барабинским татарам // Филология и культура. 2013. № 4 (34). С. 336–339.

Хөсәенова А.Җ. Мамадыш сөйләше үзенчәлекләре // Милли-мәдәни мирасыбыз: Мамадыш. Казан, 2017. Б. 137–156.

Шарифуллина Н.М. Песенное творчество татар Иртышско-Ишимского Междуречья // Милли-мәдәни мирасыбыз: Омск өлкәсе татарлары. Казан, 2015. С. 267–285.

Юсупов Ф.Ю. Татарский диалектный язык: перспективы синхронных исследований // Филология и культура. = Philology and culture. 2012. № 2 (28). С. 190–195.

Бәдртдинова Алсу Әнис кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге кече фәнни хезмәткәре